

Rik Peters

Van denken naar daad

R.G. Collingwood en het levende verleden

Wie Collingwood zegt, zegt reenactment. In deze bijdrage laat Rik Peters zien dat de Britse archeoloog, historicus en filosoof veel meer te bieden te heeft, ook aan historici. Staande op zijn schouders kunnen zij zijn idee van een praktische geschiedwetenschap verder uitbouwen.

What's in a name....

De naam 'Archie Collingwood' hoorde ik voor het eerst ergens in 1984. Ik was derdejaars student Geschiedenis in Nijmegen en volgde de colleges geschiedfilosofie van Jan van der Dussen. Deze had drie jaar eerder een proefschrift gepubliceerd waarin hij als eerste de in 1978 in de Bodleian Library gedeponeerde manuscripten van Collingwood behandelde.¹ Dat 'Archie' eigenlijk R.G. was, heb ik pas begrepen toen ik *The Idea of History* voor mijn tentamen moest lezen.² Achteraf gezien was mijn verwarring geen schande: nog steeds worden Collingwoods voorletters verkeerd weergegeven. Zo kom je vaak alleen de 'R' tegen die volgens velen, zoals onder andere Mark Day, voor 'Roger' staat.³ Maar de 'R' staat in werkelijkheid voor 'Robin', een naam die Collingwood zo slap vond klinken, dat hij er zelf het in zijn oren flinkere 'George' aan toevoegde.⁴ Zo werd het 'R.G.C.'

Het misverstand over Collingwoods naam is tekenend voor de verwarring over zijn filosofie. Verreweg de meeste interpreten zien deze als een vorm van idealisme in de traditie van Immanuel Kant (1724-1804), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Francis Herbert Bradley (1846-1924) en Benedetto Croce (1866-1952), maar sommigen interpreteren zijn denken als een vorm van pragmatisme of zelfs van existentialisme.⁵ In Nederland wordt Collingwood (1889-1943) steevast bij de hermeneutiek ingedeeld, terwijl hij zichzelf juist afzette tegen die traditie.⁶ Verder zien sommige interpreten in Collingwoods werk een systeem, terwijl anderen

wijzen op zijn onsystematische benadering van filosofische problemen. Er is eigenlijk maar één zaak waarover iedereen het eens is, namelijk dat Collingwood één van de beste schrijvers van zijn tijd was. Maar ook dat levert weer problemen op; zijn stijl is namelijk zo helder dat veel lezers ten onrechte denken dat ze hem begrijpen. Misschien was al deze verwarring niet nodig geweest als Collingwood zelf duidelijk had gemaakt tot welke richting hij meende te behoren, maar dat zou weer in strijd zijn met zijn eigen filosofie. Om een filosoof te begrijpen, moet je geen etiketjes plakken, maar zijn vraag reconstrueren, zo hield Collingwood zijn studenten voor.

De nieuwe wetenschap

Wat was Collingwoods grote vraag? Dat is een lastige kwestie omdat hij op vele terreinen tegelijk actief was. Zo was Collingwood naast filosoof ook archeoloog en historicus, vertaler, schilder, musicus en zeezeiler. En dit alles op hoog niveau! Zo is zijn *Roman Britain and the English Settlements* (1936) een standaardwerk evenals *The Roman Inscriptions of Britain* (1965) waarvoor hij zelf alle inscripties heeft nagetekend.⁷ Collingwood was een volleerd schilder en speelde graag viool en piano, waarvoor hij ook componeerde.⁸ In zijn vrije tijd ging Collingwood graag op zee zeilen; in 1938 maakte hij zelfs met een aantal studenten een zeereis naar Griekenland en terug.⁹

Al deze levenservaringen vormden de grondslag van Collingwoods filosofie, die alle mogelijke terreinen bestrijkt van de esthetica tot de metafysica, en van de geschiedtheorie tot de ethiek en de politieke filosofie. Ondanks deze verscheidenheid diende zijn filosofie maar één doel. In zijn autobiografie, geschreven toen hij in 1938 op 49-jarige leeftijd te horen had gekregen dat hij niet lang meer te leven had, vertelt Collingwood hoe hij, geschokt door de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog zijn leven in dienst had gesteld van 'A New Science of Human Affairs' die de mensheid in staat moest stellen om nieuwe rampen te voorkomen.¹⁰ De basis van deze 'nieuwe wetenschap' was geschiedenis, want, zo meende Collingwood, alleen historisch denken stelt mensen in staat om elkaar echt te begrijpen. In zijn beoogde *magnum opus*, *The Principles of History*, zou hij deze theorie uitwerken maar door ziekte en een vroegtijdige dood heeft hij zijn levenswerk nooit kunnen voltooien.

Het levende verleden

Het idee van een nieuwe wetenschap van menselijke verhoudingen was gebaseerd op Collingwoods ontologie van het levend verleden die hij als student ontwikkelde. Het kernidee van deze ontologie is dat het verleden doorleeft in het heden. Het verleden bepaalt ons denken en handelen ook al zijn we ons daar niet altijd van bewust. De praktische consequentie van deze gedachte is dat we het verborgen verleden moeten ontdekken om grip te krijgen op het heden. Hiervoor zijn historici buitengewoon geschikt, omdat zij geoefend zijn in het onderscheiden van heden en verleden. Zij zijn, in Collingwoods eigen woorden, ‘*trained woodsmen*’ die mensen door de jungle van de tijd kunnen gidsen.¹¹

Voor mij persoonlijk is dit idee van het levende verleden, en niet de reenactment doctrine, het inspirerendste deel van Collingwoods filosofie. Het idee scherpt je blik voor de verborgen verledens in allerlei menselijke samenlevingsvormen, van gezinnen tot natiestaten. Zelfs in de liefde, of misschien *juist* in de liefde, speelt het levende verleden een cruciale rol, zo is me gebleken. Wat is inspirerender dan de gedachte dat je als historicus bij kan dragen aan de praktische invulling van een nieuwe menswetenschap? Vanuit die overtuiging ben ik historicus geworden én gebleven.

In die overtuiging werd ik trouwens voor het eerst gesterkt door de boeken van Croce. Die las ik om de tijd te doden in het Pauselijk Geheimarchief in het Vaticaan waar ik onderzoek deed voor mijn doctoraalscriptie over het pauselijk nepotisme in de zeventiende eeuw. Overigens moest ik Croces boeken naar binnen smokkelen want ze zijn allemaal op de *Index Librorum Prohibitorum* gezet. Op de gewetensvraag die iedere historicus zichzelf vroeg of laat stelt – ‘waar dient geschiedenis voor?’ – gaf Croce een duidelijk antwoord: de historisch denken is de basis van alle handelen; geschiedenis is denken én daad, *pensiero e azione*. Ik was meteen verkocht, ook omdat Croce prachtig schrijft. Van Croce kwam ik vanzelf bij andere Italianen terecht zoals Giovanni Gentile (1875-1944) en Guido de Ruggiero (1888-1948), die dezelfde gedachte nog stelliger verkondigden: historisch denken en handelen is één. Lange tijd heb ik niet begrepen wat Collingwood hieraan toevoegde: zijn reenactment doctrine leek zelfs als twee druppels water op de dialectiek van het denken die Gentile al in 1911 had verkondigd: historisch denken is mogelijk omdat we in het heden gedachten uit het verleden kunnen herdenken. Pas toen ik, anders dan de meeste interpreten, Collingwoods autobiografie serieus begon te nemen, begreep ik het verschil

met de Italianen: het verleden leeft niet alleen omdat we verleden gedachten bewust kunnen herdenken, maar het leeft ook door terwijl we ons er niet van bewust zijn. Net zoals het oude Romeinse wegenstelsel nog steeds het patroon van vele moderne wegen in Europe bepaalt, zo bepaalt bijvoorbeeld de Vrede van Westfalen (1648) nog steeds ons denken over Europese grenzen, ook al zijn we ons daarvan niet iedere dag bewust.

Toen ik dat begreep vielen alle puzzelstukjes op hun plaats en zag ik dat Collingwood het idee van het levende verleden vanaf zijn jeugd steeds verder had uitgewerkt met het doel om er een nieuwe wetenschap op te vestigen. Door zijn vroegtijdige dood heeft hij zijn levenswerk niet kunnen voltooien. In mijn boek *History as Thought and Action* heb ik geprobeerd om met behulp van de Italiaanse voorbeelden Collingwoods filosofische systeem te reconstrueren.¹² Maar daarvoor moest ik eerst zijn ontwikkeling in kaart brengen.

Collingwoods ontwikkeling

Collingwoods leven en ontwikkeling zijn even boeiend als zijn denken. Hij werd geboren, getogen en onderwezen – Collingwood ging pas op zijn twaalfde naar school – in een gezin waarin kunst, geschiedenis en filosofie hoog in het vaandel stond. Vader William Gershom was schilder, schrijver, amateurarcheoloog en privésecretaris van de beroemde kunstcriticus John Ruskin (1819-1900) die één huis verder woonde aan het prachtige Lake Coniston. Moeder Edith was even bedreven in de schilderkunst als in de muziek waarin ze Collingwood en zijn drie zussen onderwees.¹³

Collingwood ging in 1908 naar Oxford, in een tijd waarin alles snel veranderde. De nieuwe theorieën van Einstein werden bediscussieerd, evenals de radicale ideeën van filosofen als Bergson (1859-1941), James (1842-1910) en Croce. Bovendien kreeg de archeologie, voorheen Collingwoods hobby, een wetenschappelijke status. Toch had Collingwood het niet naar zijn zin in Oxford omdat hij met zijn belangstelling voor kunst, archeologie en geschiedenis niet terecht kon bij zijn eigen docenten, die het realisme aanhingen. De realisten hielden hun studenten voor dat waarheid bestaat uit correspondentie tussen uitspraken en een gegeven werkelijkheid. Maar hiermee kon Collingwood niets: in zijn ‘archeologische laboratorium’ was het verleden niet gegeven, maar moest het moeizaam gereconstrueerd worden. Hoe verloopt die reconstructie? Collingwood keek naar zijn eigen archeologische praktijk en stelde vast: door vraag en antwoord!

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werkte Collingwood deze gedachte verder uit tot een complete logica van vraag en antwoord. Hierin speelde de Albert Memorial een cruciale rol. Collingwood passeerde dit monument dagelijks op weg naar zijn werk in de Admiraliteit. Hij vond het ding zo lelijk dat hij dertig jaar later in zijn autobiografie schreef:

Everything about it was visibly misshapen, corrupt, crawling, verminous, for a time I could not bear to look at it, and passed with averted eyes; recovering from this weakness, I forced myself to look, and to face day by day the question: a thing so obviously, so incontrovertibly, so indefensibly bad, why had Scott done it?¹⁴

Hoe hij het probleem van de Albert Memorial heeft opgelost vermeldt Collingwood niet. Na jaren werk heb ik dit raadsel opgelost. De crux is dat de Albert Memorial Collingwood dwong om een onderscheid te maken tussen het impliciete en het expliciete niveau van denken en handelen. Voor Scott, de architect van de Albert Memorial, was het monument een toonbeeld van schoonheid, voor Collingwood was het een schrikbeeld van decadentie omdat ze elkaars esthetische principes niet deelden.¹⁵ Gedurende de jaren 20 werkte Collingwood de theorie van het impliciete en expliciete denken zo ver uit dat hij rond 1930 het lastige probleem kon oplossen hoe we in het heden een gedachte uit het verleden zowel hetzelfde als anders kunnen denken als in het verleden.¹⁶

Nadat Collingwood dit probleem had opgelost, begon hij zijn filosofische systeem uit te schrijven. Uiteraard speelde het idee van het levende verleden hierin een hoofdrol. Allereerst vinden we het terug in Collingwoods ideeën over de filosofische methode die hij in 1933 te boek stelde.¹⁷ Met die methode ging hij in zijn colleges vervolgens de geschiedenis van het denken over de natuur, de geschiedenis en de ethiek te lijf. Die geschiedenissen moesten de grondslag vormen van een serie boeken waarin Collingwood zijn eigen filosofie uiteen zou zetten, te beginnen met de esthetica in *The Principles of Art*, gevolgd door de geschiedtheorie in *The Principles of History*. De serie zou bekroond worden met een boek over de politiek en een boek over kosmologie maar zover is het nooit gekomen. In 1938 werd Collingwood getroffen door een beroerte, drie jaar later moest hij ontslag nemen als hoogleraar metafysica en nog eens twee jaar later stierf hij. In de tussentijd voltooide hij nog in razend tempo behalve vele artikelen, zijn autobiografie, *An Essay on Metaphysics* en zijn laatste boek: *The New Leviathan* die zijn politieke filosofie samenvat.

Afbeelding 1. Het Albert Memorial. Kensington Gardens, Londen.

Collingwoods nalatenschap

Bij zijn dood liet Collingwood meer dan vierduizend pagina's manuscript over de meest uiteenlopende onderwerpen na. Slechts een klein gedeelte hiervan werd door zijn leerling en uitgever T.M. Knox uitgegeven. Van het filosofisch systeem dat Collingwood beoogde, kwam daarom niets terecht. Knox verknipte de eerste hoofdstukken van *The Principles of History* en raakte vervolgens de rest van het manuscript kwijt. Daarna publiceerde hij alleen nog *The Idea of Nature* en *The Idea of History*, het boek, of eigenlijk het collegedictaat dat hem beroemd maakte. Alle overige manuscripten over folklore, esthetica, ethiek, religie, politiek, literaire kritiek en muziek verdwenen voor decennia in een depot. Al die tijd rustte Collingwoods faam daarom op een klein gedeelte van zijn levenswerk dat bij gebrek aan context onbegrepen bleef. Op zijn best werd zijn project van een 'New Science of Human Affairs' niet serieus genomen, op zijn slechtst werd de betrouwbaarheid van Collingwoods autobiografie openlijk in twijfel trokken.

Esthetica, metafysica en praktische filosofie voor historici

Voor historici is Collingwoods nalatenschap van groot belang.¹⁸ Anders dan vele hedendaagse geschiedtheoretici die nog nooit een archief van binnen hebben gezien, kende Collingwood het historisch métier door en door. Bovendien wist hij deze ervaring te verbinden aan zijn kennis van kunst, ethiek en politiek. Op die basis kon Collingwood geschiedtheorie inbedden in zijn esthetica, metafysica en praktische filosofie.

Collingwoods esthetica is van belang voor de huidige discussie over de vraag of historici emoties in het verleden kunnen begrijpen. In zijn *Principles of Art* stelt Collingwood dat kunst de expressie van emoties is. Dat was in 1938, toen hij zijn *Principles of Art* schreef, niet nieuw, maar Collingwood geeft er een eigen, praktische draai aan. Alleen door onze emoties uit te drukken kunnen we ze kennen, zegt hij. Emoties kunnen op allerlei manieren worden uitgedrukt; van gebaren tot muziek en van schilderijen tot gedichten. Wie de taal van deze kunstvormen leert kennen leert daarmee ook nieuwe emoties kennen. Ook voor historici is esthetisch inzicht van groot belang, want, zo stelt Collingwood in de *Principles of History*: alle begrijpen begint met het esthetisch, en dus niet conceptueel begrijpen van taal:

The starting point of any genuinely historical argument is therefore not ‘this person, or this printed book, or this set of footprints, says so-and-so’, but ‘I, knowing the language, read this person, or this book, or these footprints, as saying so-and-so.’¹⁹

Pas als historici weten wat in taal wordt uitgedrukt, kunnen zij overgaan tot de reconstructie van betekenis. Hiertoe zetten zij de logica van vraag en antwoord in tot het punt waarop duidelijk is op welke vraag een bepaalde tekst een antwoord is. In veel gevallen zal dat voldoende zijn, maar soms, als we echt moeten begrijpen hoe het verleden doorleeft in het heden, moeten we doorstoten naar het niveau van de metafysica. Hiermee bedoelde Collingwood niets schimmigs zoals de ‘vraag naar het zijn’ maar een historisch onderzoek naar de vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan vragen en antwoorden. Het idee hierachter is dat iedere vraag berust op een vooronderstelling die op haar beurt weer een antwoord is op een vraag, etcetera. Uiteindelijk komen we uit bij een absolute vooronderstelling die geen antwoord meer is op een vraag. Voorbeelden van absolute vooronderstellingen zijn ‘God bestaat’ of ‘de natuur is geschreven in de taal van de wiskunde’ of ‘alle gebeurtenissen hebben een oorzaak’. De taak van de metafysica is om de historische ontwikkeling van deze absolute vooronderstellingen in kaart te brengen. Daarmee promoveerde Collingwood de metafysica tot een historische discipline, al vinden vele filosofen dat een degradatie van het vak.²⁰

Collingwoods historische metafysica is buitengewoon praktisch en kan op allerlei terreinen worden toegepast. Collingwood zelf gebruikte zijn ontologie van het levend verleden om te verklaren waarom de Keltische kunst na meer dan 350 jaar Romeinse overheersing weer tot bloei kon komen en in zijn laatste werken gebruikte hij dezelfde ideeën om ‘primitive survivals’ in moderne culturen op het spoor komen. De moderne cultuur is volgens Collingwood doortrokken van allerlei elementen uit vroeger tijden: moderniteit is niet meer dan het buitenste laagje van de Westerse beschaving. In zijn laatste boek *The New Leviathan*, geschreven terwijl de Spitfires en Hurricanes over zijn huis vlogen, liet Collingwood zien hoe fascistische en nazistische barbaren de Westerse beschaving bewust om zeep hielpen. Met die stellingname zette Collingwood zijn idee van het levende verleden in voor de oorlog tegen Hitler.²¹

Afbeelding 2: R.G. Collingwood (rechts) samen met de Britse archeoloog en historicus Eric Birley (met pijp) bij een opgraving bij de Muur van Hadrianus in 1929.

Op Collingwoods schouders

In de loop der jaren is een enorme stapel essays, artikelen en monografieën over Collingwood geschreven. Vaak waren deze kritisch van aard: aan tegenstanders heeft Collingwood nooit gebrek gehad. Aan medestanders trouwens ook niet: in tientallen boeken en talloze artikelen is zijn denken tot in detail onderzocht en waar nodig verdedigd, vaak met succes. De vraag is of Collingwood zelf zo blij geweest zou zijn met al die aandacht. In zijn autobiografie schreef hij ‘*And if there are any who think my work good, let them show their approval of it by attention to their own.*’²² Gelukkig is het sommigen gelukt om, geïnspireerd door Collingwood, eigen onderzoekslijnen uit te werken. Zo hebben filosofen als Gadamer, Stephen Toulmin, Charles Taylor, Alisdair McIntyre en historici als Isaiah Berlin

en Quentin Skinner Collingwoods ideeën in hun eigen werk toegepast. Uiteraard is Collingwoods invloed op de geschiedtheorie nog veel groter: zonder Collingwood zou het werk van William Dray, Louis O. Mink en Hayden White ondenkbaar zijn. Maar ook buiten de geschiedtheorie zijn Collingwoods ideeën gebruikt, zoals in de theologie van Bultmann de antropologie van Bateson, de wetenschapsfilosofie van Kuhn, de theorie van de internationale betrekkingen van Linklater, en mogelijk in de poëzie van T.S. Eliot.²³

Zelf heb ik veel praktisch profijt gehad van Collingwoods theorieën. Na mijn promotie in 1998 begon ik een eigen adviesbureau dat ik Q&A noemde. Eén van mijn eerste opdrachtgevers was een groot accountantsbureau dat een praktische handleiding voor coachend leidinggeven bestelde. Hiervoor heb ik met behulp van Collingwoods filosofie van de geest een methodiek ontworpen waarmee leidinggevenden door middel van vragen en antwoorden een beeld van de dieperliggende waarden van werknemers kunnen krijgen. Het bureau was tevreden met het resultaat en vroeg me om de handleiding om te werken naar een cursus, die ik vervolgens in vele vestigingen heb gegeven. In dezelfde tijd leerde ik ook de waarde van dialogen in organisaties kennen. Over dat onderwerp heb ik een boek gepubliceerd waarbij ik Collingwoods metafysica heb gebruikt.²⁴ Dezelfde theorie ligt nog steeds ten grondslag aan de mastercolleges *Leergeschiedenis en organisaties* waarin studenten opgeleid worden om het levende verleden van organisaties bloot te leggen.

Daarmee is het aantal mogelijkheden om Collingwoods denken verder uit te werken nog niet uitgeput. In mijn huidige onderzoek probeer ik Collingwoods logica van vraag en antwoord te verbinden aan de retorica om het nut van de geschiedschrijving voor het publiek gestalte te geven. Dit is niet eenvoudig omdat Collingwood zowel vanuit zijn esthetica als vanuit zijn geschiedtheorie de retorica afwijst. Wanneer kunst de vrije expressie van emoties is, is er geen plaats voor retorische regels, en als geschiedenis een wetenschap is, mag ze zich niet inlaten met de retorica. Toch zijn er interessante aanknopingspunten voor de retorica te vinden in Collingwoods *Principles of Art* waarin hij de relatie tussen kunstenaars en publiek centraal stelt. Van dit boek kunnen ook cultuurhistorici het nodige opsteken, vooral als ze het in combinatie met Collingwoods studies over de folklore lezen. Maar voor historici van de toekomst is vooral Collingwoods filosofie van de beschaving een *must*: om het het 'frame' van de *clash of civilizations*

te vergroeven kunnen zij het best beginnen met de woorden waarmee de *Principles of History* zou eindigen: ‘a historical society will turn on understanding people.’²⁵

Noten

1. W.J. van der Dussen, *History as a Science* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981).
2. R.G. Collingwood, *The Idea of History* (Oxford: Clarendon Press, 1946).
3. Mark Day, *The Philosophy of History* (London: Continuum, 2008), 16. In de index vermeldt hij wel R.G.
4. R.G. Collingwood, *An Autobiography and Other Writings: With Essays on Collingwood's Life and Work*, edited by David Boucher and Teresa Smith (Oxford: OUP, 2013), 216.
5. Louis O. Mink, *Mind, History, and Dialectic: the Philosophy of R. G. Collingwood* (Middletown, Indiana University Press, 1969), 7-12. Minks interpretatie is nog steeds de inspirerendste en ligt ten grondslag aan zijn eigen geschiedtheorie.
6. Zie Collingwoods kritiek op Dilthey die hij overigens wel als een ‘eenzaam genie’ zag in *The Idea of History*, 171-176.
7. R.G. Collingwood, *Roman Britain and the English Settlements* (Oxford: Clarendon Press, 1936); id., *The Roman Inscriptions of Britain: Inscriptions on Stone* (Oxford: Clarendon Press, 1965).
8. Fred Inglis, *History Man: the Life of R. G. Collingwood* (Princeton: Princeton University Press, 2009), 8, 157. Dit is de eerste biografie over Collingwood. Ze bevat niet veel nieuws, maar is wel vlot, misschien zelfs té vlot geschreven: voor verbetering vatbaar!
9. Collingwood heeft hierover een prachtig verslag gepubliceerd: *The First Mate's Log of a Voyage to Greece in the Schooner Yacht 'Fleur de Lys' in 1939* (Oxford: OUP, 1940).
10. Collingwood, *An Autobiography*, 89-92.
11. Idem, 100-101.
12. Rik Peters, *History as Thought and Action. The Philosophies of Croce, Gentile, de Ruggiero and Collingwood* (Exeter: Imprint Academic, 2013).
13. Inglis, *History Man*, 2-3.
14. Collingwood, *An Autobiography*, 29.
15. Peters, *History as Thought and Action*, 148-155.
16. Collingwood, *An Autobiography*, 114-116.
17. R.G. Collingwood, *An Essay on Philosophical Method* (Oxford: Clarendon Press, 1933).
18. Deze paragraaf is gebaseerd op mijn reconstructie van Collingwoods systeem in het tiende, en laatste hoofdstuk van mijn *History as Thought and Action*.
19. R.G. Collingwood, *The Principles of History and Other Writings in the Philosophy of History* (Oxford: OUP, 1999), 54.
20. R.G. Collingwood, *An Essay on Metaphysics* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 49-

Peters

58.

21. R.G. Collingwood, *The New Leviathan, or Man, Society, Civilization and Barbarism* (Oxford: Clarendon Press, 1992).
22. R.G. Collingwood, *An Autobiography*, 118-119.
23. Voor een overzicht van Collingwoods invloed: David Boucher, "The Life, Times and Legacy of R.G. Collingwood," in *Philosophy, History and Civilization, Interdisciplinary Perspectives on R.G. Collingwood*, eds. David Boucher, James Connelly, Tariq Modood (Cardiff: University of Wales Press, 1995), 1-32.
24. Rik Peters en Peter van der Geer, *In plaats van praten. Debat en dialoog bij veranderprocessen*, (Utrecht: Het Spectrum, 2004), 38-40.
25. Collingwood, *The Principles of History*, 246.